

‘Туркестанский Сборник’ (Türkistan Derlemesi) ve Orta Asya Dini Düşüncesi Açısından Kaynaklık Değeri*

Doç. Dr. Yusuf Gökalp**
Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu***

Özet

Günümüzün küresel bir boyut kazanmış dünyasında Doğu-Batı ilişkileri, enerji, göç, nükleer silahlanma, uluslar arası ekonomik ve sosyal/kültürel alışveriş vb açılardan yaşanan gelişmeleri dikkate aldığımız zaman Orta Asya coğrafyasının her geçen gün ayrı önem kazandığı görülmektedir. Orta Asya'nın önemli bir parçası olan ve Türk Cumhuriyetleri olarak kabul edilen bölgede 1850'li yıllardan itibaren yaşanan gelişmeler ise hem bölgesel hem de Türk ve İslam dünyası açısından büyük önem arz etmektedir. Şimdiye kadar farklı etnik, dini, kültürel kimliklerin bir arada yaşadığı bu coğrafya üzerine yapılan çalışmaların daha ziyade siyasi ve ekonomik içerikli olduğu görülmektedir. Bölgenin sosyal, kültürel, dini, folklorik kimliği üzerine yapılan çalışmaların ise yetersiz veya ağırlıklı olarak Rus ve oryantalist bakış açısıyla kaleme alındığı söylenebilir. Orta Asya bölgesi ve özellikle Türk topluluklar hakkında yapılacak çalışmaların günümüzde yaşanan sorunların tespiti ve çözümüne yardımcı olmasının yanı sıra gelecekte daha sağlıklı bir işbirliğinin inşasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Türkistan Derlemesi, Turkestanskiy Sbornik, Orta Asya, Türkistan, Din, İslam

* Bu makale 10-12 Ekim 2018 tarihinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen “Uluslararası Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları” konulu sempozyumda sunulan “Yirminci Yüzyıl Başları Orta Asya Dini Hayatı Hakkında Türkistan Derlemesi’nde Yer Alan Makaleler” başlıklı bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş halidir.

** KTMÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, ygokalp@cu.edu.tr

*** KTMÜ İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Bölümü, eyupoglu@omu.edu.tr

Turkestanskiy Sbornik (Туркестанский Сборник) and Resource Value on Central Asian Religion Thought

Assoc. Prof. Yusuf Gökarp

Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu

KTMÜ Theology Faculty, Bishkek / Kyrgyzstan

Abstract

In today's globalized world, Central Asia's geography is becoming more and more important every day when we take into consideration the developments in East-West relations, energy, migration, nuclear arming, international economic and social / cultural exchange. The developments since the 1850s in the region which is an important part of Central Asia and accepted as Turkic Republics are of great importance both in terms of region and Turkish and Islamic world. It is seen that studies on this geography where different ethnic, religious and cultural identities lived together until now are more political and economical in content. Studies on the social, cultural, religious and folklore identity of the region may be inadequate or predominantly based on Russian and Orientalist perspectives. We believe that the work to be done on the Central Asian region and especially on the Turkish communities will contribute to the establishment of a healthier cooperation in the future as well as helping to identify and solve today's problems.

Key words: Turkestan Collection, Turkestanskiy Sbornik, Central Asia, Turkestan, Religion, Islam

Giriş

Günümüzde Orta Asya olarak isimlendirilen, yoğun olarak Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyanın dini-mezhebi ve sosyal-kültürel hayatında 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun ve oldukça önem arz eden birtakım gelişmeler cereyan etmiştir. Bölgenin dini hayatında yaşanan ancak siyasi ve ekonomik hayatını da etkileyen bu gelişmeler hakkında 'Turkestanskiy Sbornik' dergisinde yazılan makale, haber, araştırma notlarının tasnifi ve değerlendirmesi bu bildirinin konusunu oluşturmaktadır. Oldukça geniş olan bu konu 'Türkistan Derlemesi' olarak da bilinen ve 594 ciltten ibaret olan söz konusu derginin 1907-1916 yılları arasında yayınlanan 175 cildinde yer alan makale ve haberler üzerinden ele alınacaktır.

Türkistan Derlemesi

Başta Kırgız, Kazak, Özbek olmak üzere Türk topluluklarının yaşadığı Orta Asya coğrafyası Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasından önce 19. Yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyılın ilk yarısını kapsayan uzunca bir süre Rusların yönetimi altında kalmışlardır. 1867 yılında bu bölgede Türkistan Genel Valiliği adıyla bir yönetim biçimi teşkil edilmiştir. 1898 yılından itibaren Samarkant, Semirechenskaya, Sıriderya ve Fergana bölgesinin Türkistan olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹ Ruslar bu dönemde siyasi sebeplerden dolayı Türk halklarının tarihini ve kültürünü araştırmaya özel bir önem vermişlerdir. Türkistan Genel Valiliği döneminde on dört yıl boyunca bölgeyi yöneten K. P. Kaufman'ın fikri olan 'Türkistan Derlemesi' oluşturma düşüncesi maddi kaynağının yine valilik tarafından sağlanması şartıyla Sankt Petersburg kütüphanesinde çalışan İ. Mejov tarafından hayata geçirilmiştir. Mejov'un ifadelerinden, 1867 yılında Türkistan valisi Kaufman'ın kendisine Orta Asya ile ilgili kitap ve makalelerin bibliyografik indekslerinin hazırlanmasını teklif ettiği kendisinin de ona 'Türkistan Derlemesi'ni hazırlamayı teklif ettiği anlaşılmaktadır. O yıllarda Sank Petersburg'da bulunan ve yeni yayınlanan kitapları takip etme fırsatı bulan Mejov bu tarihten itibaren Türkistan valiliği için Orta Asya ve komşu ülkelere ilişkin her şeyi satın alarak toplamaya başlamıştır. Mejov, genel olarak Orta Asya ve özellikle Türkistan bölgesi hakkında herhangi bir makaleyi/bilgiyi ihmal etmediğini belirtmektedir.²

Mejov'un, vali Kaufman'a gönderdiği bir mektubunda söz konusu bu çalışmanın yönetim için büyük fayda sağlayacağından emin olduğunu, çalışmadan memnun kalacaklarını, derlemenin sade gazete ve dergilerden elde edilen makaleleri değil Orta Asya ve Türkistan hakkındaki bütün bireysel çalışmaları içerdiğini ve neticede merkezden uzak bir bölge olan Türkistan için son derece gerekli olduğunu söylediği rivayet edilmektedir.³

1868 yılından itibaren bütün gazete, dergi, kitap vb yayınları tarayarak kaynak toplamaya başlayan Mejov'un çalışmaları neticesinde

¹ <http://nlib.library.kz/elib/Sait/NauBibUKAZ/Указатели%20ЦНБ%20в%20PDF/Turkestan.pdf>

² Касымова А.Г. «Туркестанский сборник». Ташкент, Фан, 1985, s. 17-18.

³ Бетгер Е. К. «Туркестанский сборник» и участие в нём А. А. Семенова. Труды Академии Наук Таджикской ССР, с. XVII (1953), s. 1-4.

1867-1887 yılları arasında Turkestanskiy Sbornik adı altında toplam 416 ciltten oluşan bir eser ortaya çıkmıştır. Mejov'un derlemesi olarak meşhur olan bu 416 ciltlik bölüm söz konusu Derleme'nin ilk kısmını oluşturmaktadır. 4700 den fazla makaleyi kapsayan bu bölümün ardından ara verilen çalışmalar 1907-1916 yılları arasında Taşkent'te devam ettirilmiştir. Söz konusu yıllar arasında Türkistan Derlemesi'nin devamı olarak A.A. Semenov'un yönetiminde 175 cilt daha hazırlanır.⁴ Toplamda 594 ciltten oluşan ve yakın dönem Orta Asya tarihi ve dolayısıyla Türk tarihi açısından büyük değere sahip 'Türkistan Derlemesi' olarak bilinen ve orijinal adı Rusça yazılımlıyla 'Туркестанский сборник' olan kaynak eser ortaya çıkmıştır.⁵

1867 yılından itibaren hazırlanmaya başlanan ve Batılı literatürde 'Turkestanskiy Sbornik' olarak geçen ancak Türkçe ifadesiyle 'Türkistan Derlemesi' olarak meşhur olan bu eser 18. Yüzyılın ortalarından 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süreçte vuku bulan gelişmeleri kapsamaktadır. 1-416 ciltleri İ. Mejov ve 417-594 ciltleri A.A. Semenov tarafından hazırlanan ve orijinal nüshası Taşkent'te A. Navoi Milli Kütüphanesi nadir eserler bölümünde bulunan 'Turkestanskiy Sbornik' Orta Asya'nın yakın tarihi açısından kıymetli bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁶ Dergide Orta Asya/Türkistan'ın siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, coğrafi, etnik vb hayatı hakkında geniş çaplı ve detaylı bilgiler yer almaktadır.⁷ Orta Asya Türk topluluklarının yanı sıra Tataristan,

⁴ Geniş bir değerlendirme için bkz. Zheenbek Alymbaev, "Türk Halklarının Tarihinde Türkistan Derlemesi", Dünya Uygarlığı İçinde Türk Uygarlığı Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı Tarih Meseleleri Tebliği, Eskişehir 26-29 Haziran 2014, ss. 42-47.

⁵ Türkistan derlemesinin hazırlanması ve içeriğinin şekillenmesinde Vilademir İsmailoviç Mejov'un bibliyografik çalışmalarının önemli katkısı olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında yirmi yılı aşkın çalışmasıyla Mejov, özellikle coğrafya, istatistik, etnoğrafya, kamu yönetimi, hukuk ve köylü sorunları üzerine bibliyografik çalışmalar yapmıştır. Bkz. Касымова А. Г. «Туркестанский сборник». Ташкент: Фан, 1985, s. 15; Бенедиктова. Н. Н. «Туркестанский сборник как источник изучения Средней Азии». Сборник материалов к 75- летнему юбилею Государственной публичной библиотеке (1870—1945), Ташкент, машинопись, 1948, s. 119-120.

⁶ Касымова, s. 13-18.

⁷

https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанский_сборник_сочинений_и_статей,_относящих_ся_до_Средней

Afganistan⁸ ve Doğu Türkistan'ın⁹ yakın tarihi hakkında da bir takım bilgilerin derlendiği bu kaynak içerdiği bilgilerin kısmen yüzeysel olması, bilgilerin dayandığı dergi, gazete ve broşür gibi kaynakların yerel ve objektiflikten uzak olma ihtimali, kitaplar ve yazarlar hakkında da detaylı bilgiler olmaması gibi sebeplerle eleştirilmektedir. Afganistan tarihi açısından bir kaynak olarak Türkistan Derlemesi üzerine çalışma yapan Hatanov Zafar Hatanoviç, mesela meşhur Alman asıllı Rus Türkolog Vasili Radlof (1837-1918) başta olmak üzere hem Rus hem de Batı Avrupalı önemli oryantalistlerin çalışmalarının zayıf bir şekilde yansıtıldığını, M. Elphinston, B. Lytton, J. Atkinson gibi araştırmacıların eserlerine ise neredeyse hiç yer verilmediğini ifade etmektedir. Afganistan'la ilgili bazı olaylar hakkındaki bilgilerin yer almadığına da değinen Hatanoviç, Türkistan'da çok az ve nadir bulunan arkeografik bulgulardan ise Derlemede bahsedilmediğinin altını çizmektedir. Ancak bu eleştirilerine rağmen bibliyografik bir eser olan ve tarih yazıcılığının özelliklerini yansıtan bu eserin eşsiz bir derleme olduğunu ve kaynaklık değeri açısından büyük önem taşıdığını vurgulamaktadır.¹⁰ 19. yüzyılda Doğu Türkistanlı halkların sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında Türkistan Derlemesi'nin yeri üzerine bir çalışma yapan Abdualhalik'de söz konusu bu eserin 1817 yılına kadar ki nadir kaynaklardan oluşan bir koleksiyon olduğunu, tükenmez ve paha biçilemez malzemeler ihtiva ettiğini ve Doğu Türkistan da dahil olmak üzere Orta Asya üzerine çok yönlü çalışmalar için fırsat sunduğunu ifade etmektedir.¹¹

O. B. Maslova tarafından 1940 yılında dört cilt olarak hazırlanan sistematik indekse¹² baktığımız zaman Türkistan Derlemesi'nde yer alan

⁸ Хатанов Зафар Хатанович, «Туркестанский сборник» как источник изучения истории Афганистана», Ташкентский Государственный Университет, Ташкент 1993.

⁹ Айтбаев Абдухалик, «Основные источники по истории Восточного Туркестана в 19 веке (по социально-экономическом вопросам)», АН. Республики Узбекистан, Институт Востоковедения им. Абу Райхан Беруни, Ташкент 1994.

¹⁰ Хатанович, 20-25, 112-115.

¹¹ Абдухалик, 103, 141.

¹² О.В. Маслоиа, систематический указатель, Kirgizistan-Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi; Томы: 1-150, online e00243; Томы: 151-300 e00244; Томы: 301-416 e00245; Томы: 417-591 e00246.

bilgilerin çok geniş kapsamlı olduğu açıkça görülmektedir.¹³ Bölgenin coğrafi yapısı hakkında çok kapsamlı bilgilerin ve haritaların yer aldığı derlemede konuların ana hatlarıyla bölgenin coğrafi ve jeolojik yapısı, bitki ve hayvan türleri, bölgenin dini, tarihi, kültürel ve etnik yapısı, yine bölgenin folklorik özelliklerinin yanı sıra sanayi, tarım, hayvancılık, ulaşım yapısı hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Dini-kültürel açıdan baktığımız zaman bölgede varlığını sürdüren dinler ve hatta buralarda faaliyet gösteren mezhepler¹⁴, dini topluluklar, tarikatlar, ibadet mekânları, vakıflar, kütüphaneler, yönetim ve yargı müesseseleri hakkında oldukça geniş bilgilerin derlendiği dikkat çekmektedir.¹⁵

20. Yüzyılın Başlarında Türkistan Derlemesi'nde Orta Asya'nın Dini Durumu Hakkında Yer Alan Makaleler

Dini-kültürel hayatla ilgili makale ve haberlerin ise eğitim kurumları/mektep ve medreseler, Tatarların diğer topluluklara etkisi, din/İslam, İslam'ın yayılışı ve ihtidalar, Hz. Muhammed'in öğretileri, Kur'an, mezhepler, İslami hareketler, Ceditçilik, Şii-Sünni ilişkileri, vakıflar, Hac ibadeti, Sufizm ve Sufi hareketler, din adamları ve İslam'da kadın gibi ana başlıklar altında toplandığı görülmektedir.¹⁶

Burada yer alan makale ve haberlerin Rusça orijinal başlıklarının yerine Türkçe çevirisinin verilmesinin konuların anlaşılması açısından daha uygun olduğunu düşündük. Burada çeviri konusunda bazı eksiklikleri olması mümkündür. Bu itibarla makalelerin yer aldığı cilt ve sayfa numaralarının verilmesi okuyucuları orijinal metne yönlendirecektir. Bu

¹³ Türkistan Derlemesi'nin içeriği hakkında bkz. Бенедиктова Н. Н. «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии. — «Литературный Ташкент». Альманах 1. т., 1945.

¹⁴ Örnek olarak 1906-1910 yılları arasındaki olaylar anlatılırken Туркестанский курьер gazetesinde (yıl 1910 s. 8-10) yer alan haberlere dayandırılarak Şiiilerle Sünniler arasında Buhara'da yaşanan çatışmalar üzerinde genişçe durulmaktadır. Olayların sebepleri, seyri ve sonuçları farklı yönleriyle anlatılmaktadır. Bkz. Н. Нежинский, «Кровавое столкновение в Бухара», Туркестанский сборник, с. 533, ss. 160-168.

¹⁵ S. V. Maslova (Ed.), «Туркестанский сборник, Систематический индекс, с. 417-591, 1940.

¹⁶ Туркестанский сборник. Систематический и азбучный указатель. 1-150 тт. Санкт-Петербург 1878.

çalışmada söz konusu derginin Kırgızistan-Manas Üniversitesi merkez kütüphanesinde yer alan elektronik kopyası esas alınmıştır.¹⁷

Yerel Halk Okulları; Mektepler ve Medreseler

-3219. İ. Mihaylov, Eğitim Rus Türkistan'ın Yerlileri Arasında Yayılması Konusunda. /Туркестанский Ведомости 1984, №50-41. / Cilt 451. sayfa. 101-107, 47-54.

-3220. V. Nalivkin, Orta Asya Yerli Halklarının Okulları. / Из отчета о состоянии Туркестанский учительский семинарии 1888-1889 уч. год. / Таşkент 1889. Cilt 418. Sayfa. 35-49.

-3221. V. Kerenskiy, Türkistan'ın Medreseleri. / Журнал мин. народ. прсвещ.1892 №11./ Cilt 418. Sayfa 1-35.

-3222. Medreseler ve Mektepler. Türkistan'daki Müslümanların Okulları. /Прав. Вест.1892. №243-244. Cilt 427. Sayfa 167-172.

-3223. Müslüman Yabancılar Arasında Eğitim Oluşumu Konusu Hakkında. /Сред. Азия. Вест. 1896. №11. Cilt 523. Sayfa 120-123.

-3224. N.P.Ostroumov, Müslümanların Lise Okulları. Medrese. /Мин-во. нар-х. прсвещ, 1906. №10./ Cilt 418. Sayfa 104-154.

-3225. N. P. Ostroumov, Türkistan Bölgesi'nde Müslüman Mektepleri ve Rus Yerli Okulları. 1906. №21. / Cilt 418. Sayfa 50-103.

-3226. Müslümanların okulunda. / Yabancılar için Yüksekokullarının kuralları hakkında, Anadilde eğitim ve çocuklar, yetişkinler için Rus-dil sınıflarının açılışı. / Голос Кавказа 1907. №457. Cilt 450. Sayfa 6-8.

-3227. Yabancı Okullar Konusunda. / Müslüman Milletvekillerinin Devlet Yönetmenlerinin Sırasına Girdikleri İçin. / Новая время. 1907. №11348 и11550. Cilt 447. Sayfa 42-44.

Туркестанский сборник [У: 1868, с.1] / Владимир Измайлович Межов, Н. В. Дмитревский, и Александр Александрович Семёнов, Евгений Карлович Бетгер, Kırgızistan-Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Elektronik Katalog, Birinci cilt 050 ТУР 1868 С. 1 L00001 kayıt numarasıyla yer almaktadır. Bütün ciltler ayrı kayıt numarası ile seri şekilde (050 ТУР 1868 с. 2 L00002, 050 ТУР 1939 L00594) yer almaktadır.

-3228. Rusya'daki Yabancıların Eğitimi Konusunda./ Турк. Вед. 1907. №193. Cilt 447. Sayfa 92-94.

Tatarların Diğer Müslüman Uluslara Etkisi

-3230. N.P. Ostroumov, Türkistandaki Medreseler. /Минво. нар-х. просвещ. 1907. №11./ Cilt 418. Sayfa 155-213.

-3235. Müslümanlar ve Okul. Ulusal dillerde okul hakkında Duma (devletin hükümet evi) raporu. (Закасп. Обозр.,№113, 1907) Cilt 432. Sayfa 91-92.

-3236. S. M. Germanetskiy, Rusya'da yabancı eğitim konusu hakkında sorular

-3237. S. M. Germanetskiy, Türkistan bölgesinde yabancı eğitimin yapısı hakkında kısa bir tarihsel not./Турк.Вед.,1908.№224-231. Cilt 481. Sayfa 169-181.

-3242. Н-ОВ, Я Rusya'daki Müslümanlar. (Нов. Время,1910). Cilt 542, sayfa 41-44.

-3244. Ostroumov. N.P. Yeni yöntemli mektepleri ne yapmak gerektiği hakkında. (Турк. Ведомости., 1909, №1. Cilt 497, sayfa 164-165.

-3247. Rus-Müslüman okulunun açılışı. (Oş şehrinde), (Prav. Vestnik.,1887, №61) Cilt 461,sayfa 25.

- 3248.İlk Rus-Müslüman okulunun Taşkent şehrinde açılışı. (Pravd. Vest.,1900, № 25-26) Cilt 433, sayfa 75.

Din-İslam

-3364. Gramenitskiy, D., Gayrimenkul yatırımcıları hakkındaki Müslüman mevzuatının kararnamesi. (Тürk. Ved.,1886,№33) Cilt 459,sayfa 136-147.

-3365. Şura, N.G., Arapların İslamiyet öncesi inançları. (Тürk.Ved., 1887, № 24) Cilt 461, sayfa. 94-98.

-3366. Şeriatın temelleri. (Prav.Vest.,1892, № 126,127). Cilt 427, sayfa 161,166.

-3367. Bartold, V.V., Modern İslam ve görevleri. (Okraina,1894, №30 ve 32) Cilt 422, sayfa 162-166.

- 3368. M.A., Yerlilerin putperest gümrük kalıntıları. (Okraina, 1895 №27). Cilt 463, sayfa 17-19.
- 3369. Dingelştedt. N.A. Müslüman yemini. Cilt 475, sayfa 135-136.
- 3369. Dingelştedt. N. A., Bilinmeyen Bir Dünya. (Modern Müslümanlar). (Sred. Az. Vest.,1896, №3,4,5). Cilt 520, sayfa 77-107, Tom 521,sayfa 1-8.
- 3370. Reddedilemez kanıtlar (Müslüman hoşgörüsüzlüğü hakkında) (Okraina, 1896, №153-155.)
- 3371. Tarentev. M.O., Müslüman Kronolojisi (Sred. Az. Best. 1896, sayfa 37-46.
- 3372. Çimkent (Ölen Kazibek'in çocukları tarafından düzenlenen bir cenaze), (Okraina, 1896, № 57). Cilt 437, sayfa 124.
- 3373. Nalivkin V.P., İslam ve Musa'nın yasası (Spr. Knijna Samara Bölgesi. 1898, baskı №1) Cilt 526, sayfa 119-211)
- 3374.V-N,M.A. Doğu din adamları. (Orta Asya. Hayat, 1906, №245). Cilt 441, sayfa 48-49.
- 3375. Türkistan valisinin emriyle derlenen İslam üzerine bir materyal koleksiyonu. S.M. Duhovskiy, Cilt 1. Düzenleyen:V.İ. Yarovona. Cilt 1. V. Nalivkina. Cilt 2. T, 1906. Cilt 563, sayfa 1-153.
- Cilt 1. Müslüman din adamlarının mevcut durum ve faaliyetleri hakkında kısa bir gözden geçirme. Türkistan'da dervişizm. V.T.Smirnov, Müslüman dervişlerin beş emri. Çeviren P.O. İşanı ve suffizm N. Mallitskiy. cihad ve gazavat. Mekke ve Medine'ye Hac.
- Cilt 2. Kur'an vaizinin (Hz. Muhammad) kişiliği, N.İ. Ostroumova. Doğudaki uygunluk kodu N.S. Lukoşina. Zakaspiyskiy bölgesinde yaşayan Türkmenlerin dini görüşleri. O Mihaylova. Bata (Dua) Kırgızların gelenekleri hakkında not. O. K. Artamenko.
- 3376. İslam ve Avrupalılar. (SPB. Ved.,1907, №239) Cilt 448,sayfa 160.
- 3377. Snesarov, A.G., İngilizlerin, Almanların ve Japonların elinde siyasi bir araç olarak İslam. (Zakaspiyskiy Obozrivatel.,1907, №2.) Cilt 417 sayfa 66-69.

- 3378. Umanets, S., Müslüman Doğu'nun dinsel metafiziği, 1907. Cilt 419. Sayfa 248-282.
- 3379. Benari.A., İslam ve Avrupa. (Taşkentskiy kürer.,1908. №177) Cilt 476, sayfa 116.
- 3380. Benari A., İslam ve İlerleme. (Turkestanskiy kürer.,1908, №101) Cilt 466, sayfa 90-91.
- 3381. Yeni Müslüman mezhebi «Volosovsky alayı» (Turkestanskiy kurer.,1908, №108) Cilt 466, sayfa 90-91.
- 3382. Ostroumov,N.P., Ramazan ayı ve Müslümanlar'ın oruç tutumu.(Turkestanskiy Ved.,1908, №198) Cilt 478, sayfa 11-15.
- 3383. İslam'ın uyanışı. (Taşkentskiy kürer.,1908, №38) Cilt 456, sayfa 11-15.
- 3384. İslam uygarlığı ve anayasası. (Taşkentskiy kürer.,1908 №28) Cilt 456, sayfa 39-40.

Schlosser'in, Kırım'in, Draper'in görüşleri

- 3385. Samoyloviç, A. N.P., Ostroumova'nın «İslam mumu» adlı baskısı hakkında. (Vost. Otd. Russ.arh. obş.,1908,t18) Cilt 517, sayfa 165-175.
- 3386. Muhammed'in ajitasyonu. (Nov. Vremya,1909, №11933). Cilt 507, sayfa 170-171.
- 3387. Türkistan'da Ortodoks Hıristiyanların İslam'a dönüştürülmesi. (Turk. ved. 1909, №94). Cilt 507, sayfa 1-2.
- 3388. Povarkin, S., İslam için bir gelecek var mı? (Türk. kur.,1909) Cilt 497, sayfa 41-43.
- 3389. Fedorov. E., Avrupa ve Müslüman Dünyası. (Na rubeje,1909, №279) Cilt 511, sayfa 151-152.
- 3390. Hmuriy, l., Müslüman hareketin yeni biçimleri. (Taşk. Kürer.,1909, №209). Cilt513, sayfa 11.
- 3391. Salikov, A.K., Muhammed'in ruhani kurullarının mevcut durumuna göre. (Slovo, 1909, 1909. №828). Cilt 508, sayfa 180-181.
- 3392. Şamil Bey Voofir Zade, Hıristiyan ülkelerinde İslam. (Türk.kur.,1909, №228) Cilt 519, sayfa 70-73.

- 3393. Baranov, E., Farklı ülkelerde Müslüman bir kadın. (Türk. kur.,1910). Cilt 542, sayfa 179-180.
- 3394. Kirsner, A., Osman'ın Kur'anı. Tarihsel Arka Plan. (Türk. kur. 1910) Cilt 541, sayfa 9-11.
- 3395. Polizoidi. P.X., Baheistlerin mezhebi, doktrini ve tarihi. (Sred.Aziya, 1910, sayfa 168-174.
- 3396. Said Kumuhskiy, İslam'ın geçmişinden ince bir özellik. (Türk. Kürer. 1910, №130) Tom 542, sayfa 176-179.
- 3397. V.M. Svetkov. İslamizm. T1. Muhammed ve Kur'an. Aşhabad 1912, sayfa 460 Cilt 2 İslam işenimi. Aşhabad , Sayfa 96. Cilt 589, sayfa 124-125.

Sünniler ve Şiiler arasında çatışma

- 3398. Buhara'daki huzursuzluk. Sünniler ve Şiiler arasındaki çatışma. (Türk.ved., 1910, №10-11) Cilt 533. Sayfa 34-57.
- 3399. Dinoel V., Buhara'da.(Türk.kürer.,1910, №21-24) Cilt, sayfa 188-192.
- 3400. Buharadaki isyan. (Nov. Vremya,1910,№12165). Cilt 542, sayfa 188-192.
- 3401. Buhara hakkında. (Nov.vremya,1910,№ 12161). Cilt 542, sayfa 4-5.
- 3402. Nejinskiy. Sünni ve Şiiler arasında Buhara'daki çatışma. (Türk. Kürer.,1910, №8-10. Cilt 533, sayfa 160-168.
- 3403. Buhara'daki olaylar hakkında. (Nov. Vremya,1910, №12159). Cilt 542, sayfa 4-5.
- 3404.Timayev. K.A., Buharadaki hareketlenme. (Orta Asya,1910,kk. 1) Cilt 534, sayfa 149-155.
- 3405. Timayev. K.A., İslamcılık gelişimi hakkında/ Buharadaki Sünni ve Şiilerin çatışması. (Türk.kürer.,1910, №35) Cilt 533, sayfa 194-
- 3406. Sviling.G., Buharadaki isyan.(Orta Asya,1910). Cilt 541, sayfa 116-145.

Vakıflar

- 3407.Taşkent'teki vakıflar. (Türk. Ved.,1884) Cilt 451, sayfa 5-8

-3409. Vakıf. (Türk.ved.,1887, №38-3) Cilt 451, sayfa 170-181.

-3410. Emelyanov. N., Türkistan bölgesindeki vakıfların sayısı. (Türk. Ved.,1887, №1) Cilt 461, sayfa 3.

- 3411. Mordvinov.N.A., Türkistan'ın yerleşik halkları arasında dindar ve hayır kurumları. (Russk. Vest.,1899) Cilt 454, sayfa 7-14.

-3412. Svetkov. P., Vakıflar hakkında birkaç söz. (Orta Asya.,1910. №2) Cilt 541, sayfa 51-58.

Hac

-3413. Miropiyev. M., Muhammedilerin Mekke'ye dini yolculuğu Hac. (Türk. Ved.,1885, №23-25). Cilt 457, sayfa42-58.

-3414. İşaeV.Ş., Mekke. Müslümanların kutsal şehri. Hacıların beyanı.(Orta Asya. Vest., 1896, 11). Cilt 523, sayfa 103-114.

-3415. Hacıların ulaşımı hakkında. (SPB.Ved.1907,№ 144). Cilt 428. Sayfa 173-174.

-3416. Müslüman hacılar ve yakın tehlike.(Taş.kürer. 1908, №31). Cilt 456, sayfa 41-42

-3417. Fergana'dan Ferganalık insan.(Okraina Russiya,1908, №18) Cilt 465, sayfa 163-165.

-3418. Menşikov.M., İslam'a saygı.(Nov.slovo, 1908, №11749) Cilt 494, sayfa 162-165.

-3419. Müslüman hacıları.(SPB. Ved.,1908, №180). Cilt 477, sayfa 131.

-3420. Hac hakkında. Mekke. (Türk. Ved.,1908, №184). Cilt 477, sayfa 33-40.

-3421. Eski Türkistanlılar. Mekke'ye hac. (Golos Pravdı,1908, №708). Cilt 453, sayfa 54-57.

-3422. Hacıların demir yolu. (Türk. Ved.,1908, № 199) Cilt 478, sayfa 16-1...

-3423. Enskoy Petr., Bölge hakkında. Hacıların hareketi. (Orenburg. Gazeta.,1908, №127). Cilt 468, sayfa 53-55.

-3424. Hacıların güvenliği. (Türk.ved.,1909, №15). Cilt 497, sayfa 163-164.

- 3425. Müslüman hacıların dikkatine. (Türk. Ved.,1909, №149) Cilt 511, sayfa 23-24.
- 3426. Hacılar hakkında daha fazla bilgi. (Kaspiy,1909, №18). Cilt 499, sayfa 105.
- 3427. Müslüman hacıların tespiti. (Türk.kürer.,1909, №41-45).
- 3428. Mehti Bek. Unutulmuş borç. (Kaspiy.,1909, №15) Cilt 499, sayfa 104.
- 3429. Müslüman. Taşkentli Hlestakov ve General Tolmaçev. (Sovr. slovo, 1909, №478.) Cilt 502, sayfa 137-139.
- 3430. Acil soru. (Türk. Ved.,1909, №22). Cilt 497, sayfa 176.
- 3431. Orijinal istatistikler. (Türk. Ved.,1909, №18). Cilt 497, sayfa 168.
- 3432. Bekmetov. M., Hac bilgileri. (Orenburgskiy gazeta.,1909, №203). Cilt 516, sayfa 34.
- 3433. Yerli halkların hac yolculuğu. (Birj. Ved.,1909, №11447). Cilt 523, sayfa 185.
- 3434. Mekke'ye hac. (Türk.kürer.,1909, №32). Cilt 499, sayfa 36.
- 3435. Timayeva K.A., Müslüman hacılığı. (Türk. Kürer.1909, 106, 107) Cilt 508, sayfa 77-81.

Sufizm

- 3436. Smirnov. K.T., Türkistan'da Dervişizm. Cilt 462, sayfa 76-95.
- 3437. Orden hufiye. (Prav.Vest.1895, №86-87). Cilt 427, sayfa 173-177.
- 3438. Pantusov.N.İ., Orden Hufiye. Kazan.,1895. (İzv. obş. arh.,История и этнография при Казанском университете.) Cilt 563, sayfa 150-170.
- 3439. Türkistan işanları. (Prav.Vest.,1898,№ 227,228) Cilt 432, sayfa 187-192.
- 3440. Pantusov. N., Dua oturumu. Cilt 563, sayfa 154-458.
- 3441. Bobronskiy. A., Orta Asya'nın Rus ve Buhara bölgelerindeki İsmailiye mezhebi. Maskva,1902. Cilt 443, sayfa 170-173.

- 3442. Hazret-i Sultan. (Hoca Ahmed Yesevi-mistisizm)
(Türk. Ved.,1906,) cilt 440, sayfa 112.
- 3443. Kliseev.A., Modern İslam ve görevleri. (Russ.
Obozrev., 1907) Cilt 49, sayfa 174-222.
- 3444. Senenov.A.A., 10 ve 11. asırlarda yaşayan mistisizm.
Allah arayışı. (Страничка из великого прошлого Закаспийского
края А.А. Семенова. (Şeyh Abu Said.) Cilt 449, sayfa 91-116.)
- 3445. Hodjent. (İşanlar hakkında. Andican'da ibadet ederek
...) (Türk. Ved., 1907, №156) Cilt 445, sayfa 83-84.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu makale, Türkistan Derlemesi'nin 417-594. Ciltlerini kapsayan sayılarda yer alan ve Türkistan bölgesi dini hayatı üzerine yazılmış haber, makale, gözlem, kitap veya kitap bölümleri vb kapsayan bilgiler hakkında bir ön çalışma niteliğindedir. Söz konusu bu çalışma şu ana kadar elde ettiğimiz bilgileri ortaya koymayı ve özellikle Orta Asya üzerine çalışma yapmak isteyen araştırmacıları bilgilendirmeyi amaç edinmektedir. Her şeyden önce başlı başına bir kütüphane sayılabilecek kadar geniş hacimli böyle bir eserde yer alan bilgilerin derlenmesi, tasnifi ve değerlendirilmesi bir makale çerçevesinde ortaya konmasının mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Yukarda ifade ettiğimiz üzere siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dini hayatın her alanıyla ilişkili çok sayıda bilgi ve belgenin değerlendirilmesi titiz bir çalışmayı gerektirmektedir. Geçmiş tarihe ait belge, eser, rivayet vb dokümanların ihtiva ettiği bilgilerin güvenilirlik problemi başlı başına bir zorluk oluşturmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar çok teferruatlı ve çok miktarda bilgi ve belgeyi ihtiva ediyorsa da bilimsel kriterler gereği elde edilen bilgilerin farklı kaynaklardan doğruluğunun teyit edilmesi yoluna gidilmelidir. Ayrıca dönemin Türkistan valiliği tarafından derlenmesi istenen ve finanse edilen bu eserin yazılış amacı doğrultusunda bazı bilgilerin ön plana çıkartılması bazı bilgilerin ise göz ardı edilmiş olabileceği ihtimali her zaman akılda tutulmalıdır. Eserde yer alan bilgilerin zaman zaman anlaşılması zor ifadeler içeren eski bir dille yazılması ve tamamen Rusça olması araştırma açısından ayrı bir zorluk oluşturmaktadır. Diğer bir husus da Türkistan Derlemesi'ne konu olan

coğrafyanın çok geniş bir alanı kapsıyor olmasıdır. Zaten çok geniş bir coğrafya olan Orta Asya'nın yanı sıra esere konu olan bölgenin Doğu Türkistan'dan Afganistan'a kadar uzatılması toplanan verilerin çeşitliliğini ve miktarını artırmaktadır. Derlemenin yapıldığı dönemin veri toplama teknikleri ve imkânları ile teknolojik donanımları dikkate alındığında bazı bilgilere ulaşılammış olma ihtimali gündeme gelmektedir. Dolayısıyla Orta Asya bölgesinde mevcut diğer şahıs ve resmi kütüphanelerin de taranması elzem hale gelmektedir. Yoğun siyasi ve sosyal değişimlerin yaşandığı bir dönem olan 20. Yüzyılın ilk yarısında cereyan eden olayların takibindeki zorluklar ve elimizde mevcut olan bu eserdeki verilerin büyük bir kısmının oryantalist bakış açısıyla yazılmış olması dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Yine bölgenin dini ve etnik yapısından kaynaklanan hassasiyetlerin Türkistan Derlemesi'ne dayalı olarak yapılacak araştırmalarda dikkate alınması gereken hususlar arasında olduğu kanaatindeyiz.

Türkistan Derlemesi'ne dayalı olarak yapılacak araştırmalarda bir takım zorlukların olmasına karşılık, tespit edebildiğimiz kadarıyla 20. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan dönemde Türkistan bölgesi ile ilişkili olarak yukarıda verdiğimiz liste bize önemli ipuçları sunmaktadır. Konularına göre tasnif yapılan listeye baktığımız zaman Türkistan dini hayatı hakkında verilen bilgilerin ana hatlarıyla; din eğitimi sistemi ve kurumları, yenilikçi ve felsefi akımlar, İslam itikadı ve ibadetler, Kur'an, Hz. Muhammed'in hayatı ve öğretileri, İslam tarihi, Müslüman din adamları, dini gruplar ve mezhepler, mezhepler ve dinler arasında yaşanan ilişkiler / çatışmalar, vakıfların sayısı ve işlevi, hac organizasyonu ve yaşanan problemler, Sufizm ve tarikatlar, Hoca Ahmed Yesevi ve Yesevilik konuları çerçevesinde şekillendiğini görmekteyiz. Verilen bilgilerin İslam'ın teorik yönünden daha ziyade Müslümanların pratik hayatıyla ilgili olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, mevcut eser üzerinden söz konusu dönemin güncel durumu hakkında daha fazla malumat edinme imkânımız söz konusudur. Bu da bize Orta Asya'nın yakın tarihinin aydınlatılması açısından önemli bir fırsat sağlamaktadır.

Son olarak Türkistan Derlemesi hakkında aşağıda yer aldığı şekliyle seçme bir literatür vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.¹⁸

Türkistan Derlemesi / Туркестанский сборник Hakkında Seçme Literatür

1. Бенедиктова Н. Н. «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии. — «Литературный Ташкент». Альманах 1. т., 1945 г.,
2. Фрадкина З. Л. «В. И. Межов (1830—1894)». Под ред. проф. А. Д. Эйхенгольца. М., Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1949 г.,
3. Фрадкина З. Л. «В. И. Межов (1830—1894)». Под ред. проф. А. Д. Эйхенгольца. М., Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1949 г.,
4. Межов В. И. «Туркестанский сборник ... систематический и азбучный указатель сочинений и статей на русском и иностранных языках», т. 1., СПб., 1878 г.,
5. Касымова А. Г. «Туркестанский сборник». Ташкент: Фан, 1985 г.,
6. Касымова А. Г. «Туркестанский сборник». — Советская библиография, 1959 год, № 5,
7. «Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанскому краю в особенности», т. 416.,
8. Бенедиктова. Н. Н. «„Туркестанский сборник“ как источник изучения Средней Азии». Сборник материалов к 75- летнему юбилею Государственной публичной библиотеке (1870—1945), Ташкент, машинопись, 1948 г.,
9. Остроумов Н. П. ” 2-й Туркестанский генерал-губернатор М. Г. Черняев (1882—1884)», 1930 год, машинопись, с. 42.

¹⁸ Bu literatürün hazırlanmasında ve Rusça metinlerin çevirisinde bizlere son derece yardımcı olan KTMÜ İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Yüksek Lisans öğrencisi Güllayır ŞÜKÜRKANOVA'ya çok teşekkür ediyorum.

10. «Отчет Туркестанской Публичной библиотеки и музея за 1907 год», Ташкент, 1908 год,
11. Бетгер Е. К. «Туркестанский сборник» и участие в нём А. А. Семенова. Труды Академии Наук Таджикской ССР, том XVII, 1953 год,
12. <http://nblib.library.kz/elib/Sait/NauBibUKAZ/Указатели%20ЦНБ%20в%20PDF/Turkestan.pdf>
13. https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанский_сборник_сочинений_и_статей,_относящихся_до_Средней_Азии_вообще_и_Туркестанскому_краю_в_особенности
14. http://www.loc.gov/rr/print/coll/287_turkestan.html
15. Туркестанский Сборник. Систематический и азбучный указатель. 1-150 тт. Санкт-Петербург. 1878.
16. Туркестанский сборник : Сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и туркестанского края в особенности : Систематический указатель : Томы 417-591 / Составитель О.В. Маслова

Каунақса

1. Абдухалик, Айтбаев, «Основные источники по истории Восточного Туркестана в 19 веке (по социально-экономическим вопросам)», АН. Республики Узбекистан, Институт Востоковедения им. Абу Райхан Беруни, Ташкент 1994.
2. Бенедиктова Н. Н., «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии. — «Литературный Ташкент». Альманах 1. т., 1945.
3. Бенедиктова. Н. Н., «Туркестанский сборник как источник изучения Средней Азии». Сборник материалов к 75- летию юбилею Государственной публичной библиотеке (1870—1945), Ташкент, машинопись, 1948.
4. Бетгер Е. К., «Туркестанский сборник» и участие в нём А. А. Семенова. Труды Академии Наук Таджикской ССР, с. XVII (1953).
5. Хатанович, Хатанов Зафар, «Туркестанский сборник» как источник изучения истории Афганистана», Ташкентский Государственный Университет, Ташкент 1993.

6. Касымова А.Г., «Туркестанский сборник». Ташкент, Фан, 1985.
7. Маслова, О.В., систематический указатель, Kırgızistan-Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi; с. 1-150, online e00243; с. 151-300 e00244; с. 301-416 e00245; с. 417-591 e00246.
8. Нежинский, Н., «Кровавое столкновение в Бухара», Туркестанский сборник.
9. Туркестанский сборник (Y: 1868, с.1) / Владимир Измайлов Межов, Н. В. Дмитриевский, Александр Александрович Семенёв, Евгений Карлович Бетгер, Kırgızistan-Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Elektronik Katalog, Birinci cilt 050 TYP 1868 C. 1 L00001 kayıt numarasıyla yer almaktadır.
10. Туркестанский сборник. Систематический и азбучный указатель. 1-150 тт. Санкт-Петербург 1878.
11. Zheenbek Alymbaev, “Türk Halklarının Tarihinde Türkistan Derlemesi”, Dünya Uygarlığı İçinde Türk Uygarlığı Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı Tarih Meseleleri Tebliği, Eskişehir 26-29 Haziran 2014.
12. <http://nlib.library.kz/elib/Sait/NauBibUKAZ/Указатели%20ЦНБ%20в%20PDF/Turkestan.pdf>
13. https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанский_сборник_сочинений_и_статей,_относящихся_до_Средней